

Essay

VLUCHTEN VOOR DE DOOD. BOEHM LEEST MARX

Luc Vanneste

In zijn laatste artikel, *Ons aller hopeloos marxisme*, verwijst Rudolf Boehm nog maar eens naar Karl Marx. Hij heeft in zijn lange leven veel en grondig gelezen en veel auteurs hebben hem beïnvloed, maar Marx was toch een van de belangrijk(st)e. Er is zelfs beweerd dat hij in Leuven geen prof kon worden omdat hij een marxist geweest zou zijn. Het is niet wat hij mij ooit verteld heeft, maar in elk geval heeft hij zichzelf nooit marxist genoemd. En waarom toont hij precies in dat laatste artikel.

Hij noemt Marx wel een groot denker en voegt eraan toe dat een groot denker geen evangelist is, maar te denken geeft. Een evangelist verkondigt het woord van God en dat moet je gewoon aannemen. Hoogstens hoort er wat uitleg bij. Een denker reikt een idee aan en de lezer moet ermee doorgaan. Hij moet erover nadenken, het wikken en wegen, het afzetten tegen andere ideeën en opvattingen. Hij moet er in kritische dialoog mee treden. En dat kan alleen maar als resultaat hebben dat hij die grote denker op een of andere manier overstijgt. Hij voegt er – en soms is dat maar een kleinigheid – iets aan toe, maar hij legt ook veel dat niet bruikbaar is aan de kant.

Echt grote denkers zijn zieners, zij zien iets wat hun omgeving nog niet kan zien of begrijpen. Maar zij zien ook maar een paar stukjes. En het gebeurt bijna onvermijdelijk dat ze zich ook voor een deel vergissen in wat ze zien of beter in de interpretatie daarvan. Je betrapt hen op een onvolkomenheid of zelfs een tegenspraak, want de grote denker staat op de toppen van zijn tenen. Hij kijkt reikhalzend en wankelt een beetje en hij ziet niet altijd even scherp. Maar wie hem leest of hoort merkt dan misschien wel de onvolkomenheid, maar toch alleen maar omdat de grote denker hem iets getoond heeft dat hij eerst niet zag.

Karl Marx heeft duizenden bladzijden volgeschreven. Hij vond zelfs de tijd niet om al die pagina's deftig af te werken en te ordenen tot leesbare boeken. Maar eigenlijk is in betrekkelijk weinig woorden te vatten wat hij begrepen heeft. Rudolf Boehm heeft er geen drie bladzijden voor nodig. Het zijn wellicht niet zijn beste bladzijden, maar hij vat toch nog de essentie. Marx heeft het grondmechanisme van het kapitalisme beschreven als productie omwille van de productie. De kapitalist is een fanaticus van de groei van de waarde. Hij wil verkopen, steeds meer verkopen. Het is een absurde ambitie, die geen interesse toont in wat mensen echt nodig hebben. Groei, eindeloze groei, daar gaat het om. Al de rest zal vanzelf volgen. Want die kapitalist is geen onmens. Hij wil het beste voor iedereen en is er rotsvast van overtuigd dat de groei de enige garantie is dat

uiteindelijk iedereen zal krijgen wat hij nodig heeft. Hij gelooft evenzeer dat alle maatschappelijke vraagstukken, sociale kwesties en problemen van uitputting van grondstoffen of milieuschade zichzelf zullen oplossen. Het eindeloze groeiproces genereert genoeg vernieuwing om zich daar geen zorgen over te maken.

En precies daar was ook Marx van overtuigd. Hij dacht helemaal niet dat het economisch systeem onmiddellijk omvergoorpen moest worden. Het moest zich integendeel ten volle kunnen ontwikkelen en in dat proces vervult de kapitalist een nuttige taak. Doordat hij een eindeloos groeiproces aanwakkert, legt hij de basis voor een hogere maatschappijvorm. Hij creëert de voorwaarden die de “volle en vrije ontwikkeling van elk individu” mogelijk zullen maken. En als die voorwaarden vervuld zijn, zal er wel vanzelf een nieuw en beter systeem ontstaan. Soms noemt men dit dialectiek: op het moment dat een vrucht voldragen is springt ze open en toont zich een nieuw leven. Het is een illusie te denken dat iets nieuws zich zomaar, uit het niets zou tevoorschijn toveren.

Hoe Marx zich dat dan voorstelt blijkt uit zijn bekende en vooral naïeve voorstelling van wat het betekent in een communistische samenleving te leven: arbeid is niet langer verdeeld, men is niet meer of jager of visser of herder of kritische criticus. Aan die vervreemding is een eind gekomen en men kan het gewoon allemaal doen: 's morgens jagen, 's middags vissen, 's avonds vee hoeden en na het eten kritiek beoefenen. Niemand hoeft zich te beperken tot één bekwaamheid, want het is de samenleving die de algemene productie regelt en daardoor mogelijk maakt dat iedereen doet wat hij graag doet. Maar om zover te komen moet het productieapparaat wel voldoende ontwikkeld zijn. Marx huiverde voor syndicale acties, die de arbeidsvoorwaarden misschien op korte tijd verbeteren, maar precies daardoor de ontwikkeling van het systeem vertragen. Het is niet te vermijden dat de massa uiteindelijk volledig bezitloos wordt, maar finaal zal zij de vruchten als manna in de schoot geworpen krijgen. Het volstaat geduld te oefenen en even op de tanden te bijten.

Marx schrijft echt wel dat we zover moeten komen dat de samenleving de algemene productie regelt en dat de massa, die op dat moment niets meer heeft, de boel zal overnemen. De productieprocessen raken steeds meer op elkaar afgesteld en met elkaar verweven. In zijn hoofd wordt de economie een soort reusachtig orgaan, met onderdelen die harmonisch samenwerken om voort te brengen wat de mensen nodig hebben. Bij mijn weten verwijst Boehm nergens naar wat Emile Durkheim organische solidariteit genoemd heeft, maar het komt daarmee overeen. Het is wel niet helemaal zoals de werkelijkheid zich sinds de 19de eeuw ontwikkeld heeft. Ook al zijn er reusachtige ondernemingen ontstaan, die in sommige gevallen zelfs quasi-monopolies bezetten, we zijn niet dichter bij een regeling door de samenleving van de algemene productie. En ook al kan men terecht een grote boom opzetten over armoede, het is niet zo dat zich een algemene bezitloosheid aftekent.

En toch is het geloof in eindeloze groei onaangetast. Het is wellicht nog aangescherpt door de ervaringen met landen van het reëel bestaande socialisme,

die juist geprobeerd hebben de algemene productie op een centrale manier te regelen. Hun mislukking heeft het geloof in de productie omwille van de productie een nieuwe boost gegeven. Rudolf Boehm stelt daarom de vraag of het marxisme niet de ideologie is die in het hele Westen de bovenhand heeft. In elk geval, doordat Marx dacht dat we evolueren naar een maatschappelijk of centraal geregelde productie heeft zijn denken misschien wel verhinderd of bemoeilijkt dat het basismechanisme doorzien werd. Maar hij heeft dat basismechanisme, productie omwille van de productie, wel degelijk aangewezen. Alleen heeft hij onvoldoende begrepen dat dit mechanisme zo vlug mogelijk moet gestopt worden.

Rudolf Boehm haalt in verschillende teksten een passage aan uit Marx' *"Bijdrage tot de kritiek van de politieke economie"*, waarin hij schrijft dat David Ricardo gelijk heeft om de productie omwille van de productie te willen. Voor hem gaat dit om de ontwikkeling van productieve krachten of rijkdom van de menselijke natuur als doel op zich. Marx vindt dat het welzijn van de enkelingen niet mag voorgaan op die ontwikkeling van het geheel. Je kunt geen oorlog voeren, zonder dat enkelingen sneuvelen. Boehm ziet hierin de aanhef voor een alternatief en ik twijfel er niet aan dat zijn eigen alternatief daar te vinden is, maar eigenlijk is het van de kant van Marx een gevaarlijk pleidooi om voorrang te geven aan het gemeenschappelijk belang boven het welzijn van enkelingen. Enkelingen horen echter niet opgeofferd te worden, zoals we kunnen leren van Albert Camus, die zonder aarzelen de kant van zijn moeder zou kiezen boven de wet.

Dat hier de basis kan liggen voor een totalitaire samenleving kan men volgen in de manier waarop Jean-Jacques Rousseau zijn gemeenschappelijke wil invult. Die is niet het resultaat van debat, consensus of compromis. Het is een objectief gegeven, waar ieder individu zich naar te voegen heeft. Wie dat niet kan moet aan de kant gezet worden. Wat de gemeenschappelijke wil precies inhoudt, wordt in praktijk immers door een kleine minderheid bepaald. Wat dit betekent hebben we misschien voor het eerst gezien in de executies ten tijde van de Franse revolutie, maar er zijn ondertussen nog gruwelijker voorbeelden te geven. Hans Achterhuis heeft in zijn *"Het rijk van de schaarste"* gewezen op de link tussen de invloed van het werk van Rousseau op Pol Pot en de "killing fields". Het is misschien veelbetekenend dat de Cambodjaanse intelligentie opgeleid werd in Parijs en goed vertrouwd was met het werk van Rousseau.

In het denken van Marx is wel degelijk een aanzet te vinden voor de ontsparingen van het reëel bestaande socialisme. Alleen heeft Marx die niet scherp gezien. Een grote denker is nu eenmaal geen goddelijke voorzienigheid, die alle kennis bezit. Rudolf Boehm was ook een eminent kenner van het werk van Heidegger. We weten ondertussen met zekerheid dat Heidegger niet per ongeluk of per toeval in nazistische vaarwateren terecht gekomen is, maar dat hij zijn lidkaart van de nazi-partij ook om andere dan opportunistische redenen gekocht heeft. Ook al kwam zijn wereldbeeld niet helemaal overeen met wat de nazi's dachten, ze herkenden elkaar wederzijds. Toch bleef zijn werk Boehm

aanspreken en stimuleren, ook al heeft hij ook fundamentele kritieken en noemt hij zijn Aristotelesboek zijn “Anti-Heideggerboek”. Een grote denker is nu eenmaal niet alleen maar groot, maar op sommige momenten ook pijnlijk klein. Dat is bij Marx net zo en je hebt er iemand als Boehm voor nodig om boven te halen wat waardevol blijft. Het is alsof er iets gevonden wordt, maar gerestaureerd en opgeblonken moet worden vooraleer je ziet wat de waarde is. Om in dat vuile en aangekoekte stukje afval iets belangrijks te ontwaren moet je heel goed geoefend zijn.

Dat betekent dat de bijdrage van Boehm veel groter is dan hij zelf laat uitschijnen. Hij doet veel meer dan citeren en contextualiseren wat anderen geschreven hebben. Hij beperkt zich niet tot het formuleren van de “juiste” interpretatie, een beetje zoals een schriftgeleerde met de teksten van het evangelie doet. Door de manier waarop hij leest toont hij zijn lezers waar het in een tekst echt om gaat. Hij leest minutieus, maar hij is geen exegeet, die op zoek is naar de enige en ware betekenis. Hij zoekt wat relevant is om de wereld waarin we leven te begrijpen en dat is de wereld waarin we hier en nu leven. Het gaat hem niet om de historische waarheid als zodanig, maar om de impact van denkbeelden.

In het denken van Rudolf Boehm staat zijn opvatting over waarheid centraal. Vooral in zijn latere geschriften komt hij daar telkens op terug. Hij maakt onderscheid tussen logische en topische waarheid. Logische waarheid verwijst naar de traditionele visie van overeenstemming tussen een begrip, voorstelling of uitspraak met een voorwerp. Maar iets kan in die zin waar zijn en volstrekt onverschillig laten. Het kan in al zijn waarheid iemand zelfs op een verkeerd been zetten: wat het uitdrukt of beweert kan misleiden omdat het de aandacht afleidt van wat cruciaal is. Logische waarheid impliceert een keuze van feiten en geen enkele keuze is neutraal. Het is daarom belangrijk over die keuze of selectie na te denken. Boehm herinnert graag aan Immanuel Kant, die vond dat we een werkelijkheid alleen maar kunnen kennen in zover die beantwoordt aan onze vraagstelling. Daarom begint het voor hem met de vraagstelling. Dat hij op de mondelinge examens aan zijn studenten telkens opnieuw vroeg waar ze wilden over spreken was absoluut geen gimmick. Waarover moet het gaan, over welk onderwerp, thema of vraag moeten we het hebben? In die zin vindt hij dat er ook een topische waarheid bestaat, een waarheid die juist uitgaat van wat relevant is.

Er is vaak gedacht dat Boehm een antiwetenschappelijk standpunt innam, maar het gaat hem op de eerste plaats om de vraag waar het weten zich op moet richten. Wetenschappers vergissen zich daar wel eens in, zodat veel kennis geen relevantie heeft en tegelijk veel relevante kennis ontbreekt. Dit wordt op een indrukwekkende manier duidelijk in het boek “*Arm en kansrijk*” van Abhijit Vinayak Banerjee en Esther Duflo. Deze twee recente Nobelprijswinnaars zullen ongetwijfeld wat ze doen als wetenschap beschouwen en ik spreek hen niet tegen. Toch denken ze dat hun vakgenoten, maar ook de beleidsmakers, zich vaak verslikken in eindeloze debatten over de effectiviteit van ontwikkelingsgeld. Ze bevinden zich op een abstract niveau, hoog boven de hoofden van de mensen voor

wie ze werken. Je moet niet bezig zijn met buitenlandse hulp in het algemeen, maar met concrete problemen. Het lijkt alsof de problemen in de ontwikkelingslanden onoplosbaar zijn, tot je ze gaat opdelen in heel kleine en concrete deeltjes. Die moet je stuk voor stuk oplossen. Je kunt dan zelfs testen wat verschillende oplossingen opleveren, door willekeurig samengestelde en gecontroleerde onderzoeksgroepen te vormen.

Het zou te ver voeren om dit hier verder te volgen, maar het toont hoe belangrijk het is om met de juiste zaken bezig te zijn. Vaak is een verkeerd beleid geen gevolg van kwade bedoelingen, corruptie of wat dan ook, maar van een fout beeld van de werkelijke situatie. Arme mensen hebben bijvoorbeeld meestal niet meer voedsel nodig, maar andere of bijkomende voedingsstoffen. Het maakt ook een enorm verschil uit of je muskietennetten tegen kostprijs, tegen een heel lage prijs of gratis ter beschikking stelt. Om te achterhalen wat de beste optie is moet je het veld in, ervaren waar het echt om gaat. De auteurs hebben naar eigen zeggen ondervonden dat het dikwijls moeilijk is om dat in te passen in de modellen van de ontwikkelingseconomen en beleidsmakers.

Of Vinayak Banerjee en Duflo over de hele lijn gelijk hebben is hier niet aan de orde. Ik wil gewoon illustreren wat Boehm bedoelt met “topische waarheid”. Zij tonen overtuigend dat het een zaak van leven en dood kan zijn om duidelijk te bepalen waar het over moet gaan. Het is ook ontzettend belangrijk om te weten waarom een beleidsmaatregel niet werkt. Dikwijls ligt dat niet voor de hand. En dan is het cruciaal afstand te nemen van theoretische denkkaders en te kijken naar wat zich echt op het terrein, in het echte leven, afspeelt. Ook Boehm wil bij het echte leven blijven en betrokken zijn. Dat gaat in tegen de ambitie om bij de dingen uit te komen zoals ze op zichzelf zijn, zonder menselijke inmenging of zonder kleuring door emoties. In die zin is de kennis die hij nastreeft dan toch ook onderscheiden van de objectieve kennis die de wetenschap als ideaal voor ogen heeft. Het komt er niet op aan die wetenschappelijke kennis in vraag te stellen. Het is wel degelijk mogelijk afstand te nemen, jezelf buiten beschouwing te laten, objectief te zijn. Maar of je dan bij de dingen uitkomt, zoals ze op zichzelf zijn, is nog maar de vraag. Je komt eerder uit bij een abstracte wiskundige wereld. We maken echter deel uit van de wereld en de mogelijkheid om daar kennis van te nemen hangt daar juist van af.

De belangrijkste vraag is deze van de relevantie. En dan kan Marx relevant genoemd worden, of preciezer zijn stelling dat de economie voortgedreven wordt door een niet te stillen honger naar groei. Deze stelling moet nog gepreciseerd worden. Boehm pleit niet tegen groei als zodanig, hij viseert groei omwille van de groei, een doelloos verlangen naar steeds meer. Groei kan probleemloos zijn, wanneer je bijvoorbeeld meer voedsel produceert omdat er gewoon meer monden te voeden zijn. Niet groeien zou daarentegen een probleem kunnen zijn, indien het productieapparaat verder het milieu vervuult en de grondstoffen uitput. Het gaat hem om een doorgeslagen groei, die geen ander doel heeft dan de vermeerdering van wat bij Marx ruilwaarde heet. Economie, die van

oorsprong de bestiering van een huishouden was, moet instaan voor wat mensen nodig hebben om goed te leven. Een economie waarvan het basismechanisme ontspoord is gaat voorbij aan het welbehagen of het welzijn. Wat er geproduceerd wordt en wat daarvan de gevolgen zijn voor bijvoorbeeld het milieu is dan van geen belang. Het bezig zijn primeert, niet wat er precies gedaan wordt en wat dat opbrengt. Gewoon alles telt. Letterlijk overigens, zoals tot uiting komt in het BNP, dat ook het opruimen van vervuiling en medische kosten meerekent als economische groei.

Het eigenaardige is dan wel dat toch geloofd wordt dat dit de beste manier is om mensen gelukkig te maken. Marx dacht werkelijk dat productie omwille van de productie zou leiden tot “de volle en vrije ontwikkeling van elk individu”. En vandaag vind je die idee gewoon overal: als de economie goed gaat, profiteert iedereen. We slagen er niet in het armoedevraagstuk op te lossen, maar dat komt wel. Eerst de groeikachel goed op gang krijgen. We kampen met burn-out, mensen lopen zich te pletter om hun werk- en gezinsleven te combineren, we stoten te veel CO2 uit, we verstikken de oceanen in plastic ... We mogen vooral niet stoppen met groeien. Laten we proberen het duurzaam te doen! Zelfs werkgevers komen tegenwoordig op voor een circulaire economie, die alleen produceert wat achteraf opnieuw gebruikt kan worden. Als we maar niet stilvallen.

Waarom doen we dat toch? In *‘Kritiek der grondslagen van onze tijd’* geeft Boehm misschien wel het duidelijkste antwoord. En het is eigenlijk verbazend eenvoudig: omdat we toch zo bang zijn om te sterven. We willen niet dood, maar we weten natuurlijk wel dat we er niet aan ontsnappen. We proberen toch onze angst te bezweren door te doen alsof. We bluffen dat we onsterfelijk zijn en we meten onszelf goddelijke eigenschappen aan. We spelen dat we goden zijn. Boehm heeft in dat verband dikwijls verwezen naar Ludwig Feuerbach, die religie een reactie op een gevoel van afhankelijkheid noemde. Maar de eigenlijke diagnose heeft hij bij Blaise Pascal gehaald. Mensen overwinnen volgens deze hun angst voor de dood en miserie in het algemeen door er gewoon niet aan te denken. En dat lukt in de verstrooiing, “le divertissement”, het spel. Pascal haalt onder meer een gokspel en de jacht aan. Ogenschijnlijk wil de speler geld verdienen of buit neerhalen, maar geef hem dat geld of geef hem die buit en hij zal niet meer geïnteresseerd zijn. Wat wij als doel zien doet er niet echt toe, het is voorwendsel. Een mens wil gewoon bezig zijn of liever afgeleid worden. Alleen verliest hij daardoor iets dat toch wel fundamenteel menselijk is, namelijk precies zijn doelbewustzijn. In de verstrooiing doet een mens alsof, hij geeft zich over aan een illusie, maar hij loopt verloren. Wie hard zijn best doet om zich voor te doen als een engel, schreef Pascal, eindigt als een beest. Productie omwille van de productie, een eindeloze ratrace, maakt mensen hopeloos vervreemd. Alleen hebben ze het gevoel dat ze onsterfelijk zijn.

Religie is opium van het volk, vond Marx. Religie maakt ellende dragelijk, want deze wordt afgedaan als een beproeving op weg naar verlossing in een eeuwig bestaan. Niet alle godsdiensten zien het zo, maar zeker in de

christelijke leer geldt de belofte van een persoonlijk verder leven en een weerzien na de dood van alle geliefden. Door deel te nemen aan het offer van Jezus, die de dood inging om de mensen te verlossen, overwint de christen de dood. Maar manifesteert de vlucht voor de dood zich alleen in de godsdienst? Als productie omwille van de productie, dat grondkenmerk van het kapitalisme, een gecamoufleerde vlucht voor de dood is dan lijkt het toch eerder dat het hele bestaan daarop gericht is. Mensen vluchten blijkbaar in al wat ze doen. Er zit een weeffout in onze cultuur en misschien zelfs is de vlucht in de economische ratrace gewoon een gesecculariseerde vorm van het zich religieus vastklampen aan het leven. We bluffen dat we onsterfelijk zijn door letterlijk te doen alsof er geen eind aan komt, maar ook door ons over te geven aan de verstrooiing in een eindeloos economisch proces. In die zin is het kapitalisme een vorm van religie. We geloven dat alles voor iedereen wel goed komt, later. Nu zullen we daar even niet aan denken.

Is dit de enige mogelijkheid en is een alternatief ondenkbaar? Als de huidige economie alleen geïnteresseerd is in productie omwille van de productie, in doelloze groei, moet het alternatief dan niet eenvoudig een economie zijn die bekommerd is om welzijn, die in dienst staat van wat de mensen nodig hebben? Dat lijkt me in het antwoord van Boehm te zijn. Hij heeft dat ook een aantal keren praktisch proberen te vertalen, een enkele keer bijna in een soort partijprogramma, maar heel algemeen komt het daarop neer: economie moet in dienst staan van het welzijn van de mensen. En dat welzijn wordt door twee zaken bepaald: de bevrediging van materiële behoeften, maar ook voldoen aan een verlangen naar zingeving. Dat zijn echt twee fundamentele behoeften. Je kunt mensen voldoende materieel verzorgen, maar als ze geen zin aan hun leven kunnen geven worden ze toch niet gelukkig. Ze willen niet alleen maar in leven blijven, ze willen een leven dat de moeite waard is, een vervuld leven.

Boehm is hier herhaaldelijk op terug gekomen. Materiële behoeften zijn overlevingsbehoeften, die we gewaarworden aan ons lichaam, in een lijfelijk, zintuigelijk gevoel van spanning en geprikkeldheid. Ze verdragen geen uitstel, maar willen onmiddellijke bevrediging. Zin vinden in het leven is van een andere aard, maar toch ook diepgeworteld in de driften. Eigenlijk is het gewoon een verlangen naar liefde van andere mensen. Om die te verkrijgen willen mensen zich ondergeschikt maken om tegemoet te komen aan de materiële behoeften van hun geliefden. Ze willen zich nuttig maken en dat kan alleen maar voor andere mensen, want de natuur toont geen enkele interesse, is onverschillig. Ze willen leven voor andere mensen die hen nodig hebben, dat is dus liefdesverlangen. Mensen doen dit zonder dwang, list en eigenbelang. Ze worden op hun sterfelijkheid gedrukt door hun materiële behoeften, maar ze zijn ook "geboortig", toevallig in het leven geworpen. Ze willen dat toeval een invulling geven, een antwoord vinden op de vraag of dat leven ergens voor dient. Daar ligt de oorsprong van hun verlangen naar liefde. En dat is ook een zaak van moraal.

Karl Marx vatte duidelijk het grondmechanisme van de economie. Hij doorzag dat dit mechanisme niet goed was voor het welzijn, maar hij ging ervan uit dat dit tijdelijk zou zijn. Ooit zou de groei voldoende zijn om toe te laten te voldoen aan ieders behoeften. Ooit? Zou die economie op dat moment “uitgegroeid” zijn en niet langer doelloos produceren? Dat is toch niet denkbaar als het mechanisme juist alle remmen mist, bijna per definitie? Het marxisme van Marx is in die zin wel degelijk hopeloos. Hij wil de mensen verlossen van hun ketenen, maar hij blijft steken. Het geloof in de productie omwille van de productie is alleen maar een andere vorm van vlucht voor sterfelijkheid. In die vlucht verliezen we alle zin in het leven. De ontketende productie doet alsof we goden zijn in een eindeloze wereld, terwijl we juist nood hebben aan een zinvol bestaan binnen een eindige wereld. Het wordt tijd dat we ophouden marxist te zijn.